09/04/2019

Ο αιώνιος συμβολισμός των Ακριτών

/ Ιστορία - Εθνικά Θέματα

Η φιγούρα του ηρωικού πολεμιστή, προστάτη και κατακτητή, αποτελεί κοινό τόπο κάθε λαϊκής παραδόσεως, μυθολογίας και συνειδήσεως. Στην ώρα της ανάγκης, όταν η κοινωνία αντιμετωπίζει μία εξωτερική απειλή, εγείρεται ένας άνδρας ή μία ομάδα ανδρών που αναλαμβάνουν να την προφυλάξουν από τον εχθρό, αφήνοντας παράλληλα διαχρονικά το στίγμα τους με κατορθώματα και θυσίες. Οι προστάτες ανήκουν συχνά σε μία διακριτή κουλτούρα, μία μόνιμη ή ημιμόνιμη κοινωνική ομάδα με διακριτή παρουσία, ήθη και κώδικα τιμής από το πλήθος. Ο θαυμασμός και η ευγνωμοσύνη του λαού πλέκει γύρω από τους πολεμιστές θρύλους, παραδόσεις και ποιήματα, για να μην ξεχαστεί η λεβεντιά τους αλλά και να παροτρυνθούν οι νέες γενιές σε επαγρύπνηση και μίμηση ισχυρών, ηρωικών προτύπων.

Ειδική κατηγορία είναι οι μαχητές φύλακες των ορίων της πολιτείας. Καθώς τα σύνορα είναι πάντα η περιοχή επαφής του ημετέρου κόσμου με τους άλλους και χώρος ρευστότητος, ανασφαλείας και περιορισμένου κρατικού ελέγχου, αυτοί οι πολεμιστές λαμβάνουν επιπλέον της ιδιότητες του ατιθάσου και περηφάνου

ανθρώπου, που δεν ανέχεται ζυγό ούτε από τη δική του πλευρά, που πάνω από όλα δένεται με τη γη του και την κοινότητα του, ζώντας μακριά από την οργάνωση και την μεθοδική τάξη του εξουσιαστικού κέντρου. Συχνά έχει ημινομαδικά χαρακτηριστικά, ειδικά όταν η θέση του στα σύνορα δεν είναι αυτή του αμύντορος αλλά της εμπροσθοφυλακής επεκτεινομένης δυνάμεως (Τουρκομάνοι γαζήδες, καουμπόηδες και πιονέροι της Άγριας Δύσεως).

Σύσταση και δράση των Ακριτών

Στην Ανατολική Ρωμαϊκή αυτοκρατορία τον ρόλο του μεθοριακού πολεμιστή, στην στρατιωτική στρατηγική αλλά και στο λαϊκό φαντασιακό, εξεπλήρωναν οι Ακρίτες. Γνωστοί μέχρι σήμερα μέσα από τα επικά ποιήματα που εξυμνούν τα ανδραγαθήματα τους, οι Ακρίτες ήταν στρατιώτες των συνοριακών περιοχών, ιδίως της Μικράς Ασίας, οι οποίοι ελάμβαναν από το κράτος κτήματα και φορολογική ατέλεια, με αντάλλαγμα την παροχή πολεμικών υπηρεσιών. Παρ’ ότι οι ρίζες του συστήματος μπορούν να αναζητηθούν στους limitanei της αρχαίας Ρωμαϊκής εποχής, τα σώματα των Ακριτών αναπτύσσονται παράλληλα και σε άμεσης αλληλεπίδραση με το σύστημα τον θεμάτων μετά τον 7ο αιώνα. Με την αυτοκρατορία να έχει υποχωρήσει δραματικά ενώπιον της αραβικής προελάσεως και τα Μικρασιατικά Εδάφη να δέχονται καταστροφικές λεηλασίες σε σχεδόν ετήσια βάση, οι Ρωμαίοι εφάρμοσαν μία τακτική αμύνης σε βάθος, με στόχο όχι τόσο τη διατήρηση της γραμμής των συνόρων, αλλά την προστασία των πόλεων και των αγροτικών πληθυσμών από τις επιδρομές και την παγίδευση των εισβολέων ενώ αποχωρούσαν. Μέτωπο πλέον ήταν ολόκληρη η Μικρά Ασία, τουλάχιστον η κεντρική και ανατολική. Οι θεματικοί στρατοί ήταν ένα είδος «εθνοφρουράς» με πεδίο ευθύνης την περιοχή τους, ενώ οι επαγγελματίες στρατιώτες των αυτοκρατορικών «ταγμάτων» αναλάμβαναν εκστρατείες ανά την επικράτεια της Ρωμανίας.

Στα πλαίσια αυτού του συστήματος οι Ακρίτες δρούσαν αυτόνομα από την κύρια δύναμη του θέματος, της οποίας ηγείτο στρατηγός. Ήταν οργανωμένοι σε κλεισούρες (σώματα που φύλασσαν στενά περάσματα) και τούρμες (υποδιαίρεση του θέματος) τοποθετημένες ακριβώς πάνω στα σύνορα. Επανδρώνοντας παρατηρητήρια (βίγλες) και ενεργώντας περιπολίες, οι Ακρίτες ήταν η πρώτη γραμμή αμύνης και εκείνοι που ενημέρωναν την τοπική διοίκηση για την τοπική απειλή, σημαίνοντας τον συναγερμό. Οι Ακρίτες παρακολουθούσαν και παρενοχλούσαν την αραβικές δυνάμεις, βοηθούσαν στην εκκένωση του αμάχου πληθυσμού από την ύπαιθρο στις πόλεις και εκτελούσαν επιθέσεις αντιπερισπασμού και αντιποίνων. Φυσικά η δράση τους ήταν διαφορετική ανάλογα με την απειλή. Μικρής κλίμακας ληστρικές επιχειρήσεις και αψιμαχίες απαιτούσαν

διαφορετικής κλίμακας κινητοποίηση από μία επιδρομή του τοπικού εμίρη ή, ακόμη χειρότερα, μία μεγάλη εκστρατεία που εξαπέλυε η κεντρική διοίκηση του Χαλιφάτου. Οι Ακρίτες μάχονταν ως ελαφρά ιππικά και πεζοπόρα στρατεύματα, με το κύριο βάρος του πολέμου να πέφτει στον θεματικό ή τον ταγματικό στρατό.

Οι Ακρίτες μεσουράνησαν την περίοδο 8-10ου αιώνος, όταν η Ανατολική Ρωμαϊκή αυτοκρατορία διεξήγαγε έναν κυρίως αμυντικό αγώνα κατά των Αράβων. Με την άνοδο της Μακεδονικής δυναστείας και την ανάληψη της πρωτοβουλίας από την Κωνσταντινούπολη, το ακριτικό σύστημα ατρόφησε. Οι μεταναστεύσεις Αρμενίων στη Μικρά Ασία δημιούργησε μία νέα τάξη συνοριοφυλάκων, οργανωμένων σε μικρά θέματα και δουκάτα. Οι θεσμοί των θεμάτων και των ελευθέρων αγροτών-στρατιωτών παρήκμασε μετά το θάνατο του Βασιλείου Β’ (1025) λόγω της παραμελήσεως του στρατού και την επέκταση της μεγάλης γαιοκτησίας/δουλοπαροικίας. Η έλευση των Σελτζούκων Τούρκων το 1060-70 βρήκε τη μικρασιατική άμυνα διαλυμένη. Μετά την πανωλεθρία του Μαντζικέρτ η αυτοκρατορία προσπάθησε κατά καιρούς, στα πλαίσια της αντεπιθέσεως της, να αναζωογονήσει το θεσμό των συνοριοφυλάκων. Ο Μανουήλ Κομνηνός (1143-1180) αναδιοργάνωσε τα ανατολικά θέματα και εγκατέστησε ακρίτες στα όρια με τις τουρκομανικές φυλές της κεντρικής Μικράς Ασίας. Τον 13ο αιώνα στην αυτοκρατορία της Νικαίας οι μονάδες αυτές επεκτάθηκαν, ειδικά στην κοιλάδα του Μαιάνδρου που υπέφερε από αλλεπάλληλες τουρκικές επιθέσεις. Η ανατροπή της δυναστείας των Λασκαριδών (1259) και η παραμέληση της Μικράς Ασίας από τους Παλαιολόγους οδήγησε τα ακριτικά σώματα σε εξέγερση (1262). Μετά την καταστολή της, ο Μιχαήλ Η’ κατήργησε τις φοροαπαλλαγές των αγροτών-στρατιωτών και τους ενέταξε στις αυτοκρατορικές δυνάμεις. Το 14ο αιώνα μικρασιατικό μέτωπο κατέρρευσε σαν χάρτινος πύργος, και ολόκληρη η Ρωμανία μαζί του.

Από εκεί και πέρα οι Ακρίτες περνούν στην ιστορία και, ακόμη σημαντικότερο, στον λαϊκό θρύλο. Αποκτώντας υπερφυσικές ικανότητες, γίνονται σημείο αναφοράς των μαχομένων και ύστερα των υποδούλων Ρωμαίων, από τον καιρό της χρυσής εποποιίας του Νικηφόρου Φωκά και του Τσιμισκή μέχρι βαθιά μέσα στην οθωμανική κατάκτηση. Τα ακριτικά έπη θεωρούνται το πρώτο δείγμα της νεοελληνικής δημοτικής ποιήσεως και εκεί ανιχνεύονται σπόροι εθνικής αυτοσυνειδησίας. Ειδικά ο Βασίλειος Διγενής Ακρίτας, μακράν ο διασημότερος του είδους, αναδείχθηκε σε προσωποποίηση του διαχρονικού Ελληνισμού, από τους πολέμους της μεσαιωνικής Ανατολής στους απελευθερωτικούς αγώνες του 19ου αιώνος. Ειδικά η γενναία (πλην μάταιη) πάλη με τον Χάροντα συνιστά κλασσικό δείγμα ήρωος που αψηφά κάθε δυσκολία και δεν εγκαταλείπει ούτε μπροστά στο βέβαιο τέλος. Το ποίημα του Παλαμά αποτυπώνει τέλεια αυτό το πνεύμα:

«Ὁ Ἀκρίτας εἶμαι, Χάροντα
δὲν περνῶ μὲ τὰ χρόνια.
Μ᾽ ἄγγιξες καὶ δὲ μ᾽ ἔνοιωσες
στὰ μαρμαρένια ἀλώνια;

Ἐγὼ εἶμαι ἡ ἀκατάλυτη
ψυχὴ τῶν Σαλαμίνων,
στὴν Ἑφτάλοφην ἔφερα
τὸ σπαθὶ τῶν Ἑλλήνων.

Δὲ χάνομαι στὰ Τάρταρα,
μονάχα ξαποσταίνω,
στὴ ζωὴ ξαναφαίνομαι
καὶ λαοὺς ἀνασταίνω!»

Πέρα από αυτά τα λίγο έως πολύ προφανή στοιχεία, ενδιαφέρον θα έχει να αναλύσουμε σε μεγαλύτερο εύρος και βάθος τον συμβολισμό του Ακριτικού «αρχετύπου». Αποκαλύπτει όχι μόνον πολλά για την εποχή του, αλλά και τους αιωνίους αγώνες του ανθρώπου.

Συμβολική ανάλυση

Το πρώτο και προφανές χαρακτηριστικό των Ακριτών ήταν, βεβαίως, η ιδιότητα τους ως φύλακεσς των συνόρων της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας απέναντι στις αραβομουσουλμανικές δυνάμεις. Για τον λαογράφο Νικόλαο Πολίτη το έπος του Διγενή γίνεται σύμβολο της «μακραίωνος και αλήκτου πάλης του ελληνικού προς τον μουσουλμανικόν κόσμον». Οι Ακρίτες αποτελούν την ασπίδα της Οικουμένης απέναντι στους βαρβάρους, αλλά και του ιερού απέναντι στο άπιστο-ανίερο. Ο αγώνας στα ανατολικά σύνορα, αν και ποτέ δεν έλαβε την ψυχολογική ένταση των Σταυροφοριών ή της τζιχάντ, δεν ήταν ξένος στο συναίσθημα του ιεροπολεμικού πάθους. Ο χριστιανικός χαρακτήρας των Βυζαντινών αγώνων δεν έλειπε ακόμη και όταν μάχονταν ομοθρήσκους (π.χ. Βουλγάρους), πολλώ δε κατά της υπαρξιακής απειλής της ισλαμικής αυτοκρατορίας. Οι Ακρίτες κρατούσαν χριστιανική και ελεύθερη την «καθ' ημάς ανατολήν», συγκρατώντας την προέλαση των απίστων που είχαν ήδη πνίξει την Χριστιανοσύνη της Εγγύς Ανατολής, της Αιγύπτου και της Βορείου Αφρικής. Ειδικά την εποχή της ξαφνικής εμφανίσεως των μουσουλμάνων τον 7ο αιώνα και της ραγδαίας εξαπλώσεως τους ανά τη Μεσόγειο, τους Ρωμαίους είχαν καταλάβει εσχατολογικοί φόβοι. Πολλοί έσπευσαν να ταυτίσουν το Χαλιφάτο και τον προφήτη Μωάμεθ με τις αντίχριστες δυνάμεις που θα ανέρχοντο πριν τη συντέλεια. ο ελληνορθόδοξος Νέος Ισραήλ, ο νέος περιούσιος λαός του Θεού, διεξήγαγε το δικό του αγώνα στα πρότυπα των κριτών και βασιλέων της Παλαιάς Διαθήκης. Από εκεί προκύπτει και ο προσβλητικός χαρακτηρισμός των Αράβων ως Ισμαηλιτών (παιδιών του νόθου υιού του Αβραάμ,

Ισμαήλ) και Αγαρηνών (παιδιών της Αγάρ, δούλης του Αβραάμ και μητρός του Ισμαήλ). Σε άλλα άρθρα έχουμε μιλήσει εκτεταμένα για την ιδέα του Κατέχοντος, της δυνάμεως που κατά τον Απόστολο Παύλο συγκρατεί το Σατανά από το να κυριαρχήσει πλήρως επί της Γης και να εξολοθρεύσει την Εκκλησία. Κατά το χριστιανικό «Μεσαίωνα», ελληνορθόδοξο τε και λατινικό, το Κατέχον συχνάκις ταυτιζόταν με την Ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Αν λοιπόν ο αύγουστος της Κωνσταντινουπόλεως κυβερνούσε ως «ζώσα εικών Χριστού» και κατά τα πρότυπα της Ουρανίας τάξεως, οι Ακρίτες ήσαν οι άγγελοι των πρώτων και κατωτέρων ταγμάτων, σε άμεση επαφή και διαπάλη με τις δαιμονικές δυνάμεις.

Κοιτώντας τώρα προς το εσωτερικό της αυτοκρατορίας, βλέπουμε έναν κόσμο υψηλού πολιτισμού. Λαμπρά ανάκτορα, χρυσοφορεμένες εκκλησίες, βιβλιοθήκες, λουτρά, ιπποδρόμους, μοναστήρια, πολίσματα μικρά ή μεγαλύτερα, οδούς, πολύβουα λιμάνια και αγορές. Η Ρωμαϊκή κοινωνία ήταν από τις πλουσιότερες και πλέον εκλεπτυσμένες της εποχής της, κάτι που οδηγούσε τους γύρω της σε ένα μείγμα θαυμασμού και φθόνου, και τους ιδίους τους Ρωμαίους σε μία βαθιά αυτοπεποίθηση μέχρι υβριστικής αλαζονείας. Και όμως αυτός ο περήφανος, μακάριος κόσμος στήριζε την ύπαρξη του στην εργασία και τη θυσία των ταπεινών και απομακρυσμένων. Ενώ εντός του κράτους εργάτες, αγρότες και θαλασσοδαρμένοι ναυτικοί κινούσαν τα «γρανάζια» να σταθεί το οικοδόμημα, στη μεθόριο οι Ακρίτες, φτωχοί μικρογεωργοί της ξεχασμένης επαρχίας διατηρούσαν την ασφάλεια. Πόσο μεγάλη είναι άραγε η αντίθεση από την πορφυρή κάμαρη του Ιερού Παλατίου στα βουνά της Καππαδοκίας και τις ερήμους της Συρίας; Όσο η κεντρική διοίκηση μεριμνούσε για τον λαό της υπαίθρου και τα θεματικά στρατεύματα, το σύστημα διετηρείτο. Όταν τους εγκατέλειψε, οι «τρυφεροί της Κωνσταντινούπολης πολίτες» πλήρωσαν σκληρά τις αμαρτίες τους. Οι Ακρίτες λοιπόν, ενώ σε ένα πρώτο επίπεδο συνιστούν όργανο του κέντρου (Ρωμανία) κατά της περιφερείας (Ισλάμ) και της τάξεως κατά του χάους, στα εσωτερικά της αυτοκρατορίας συνιστούν την περιφέρεια της Κωνσταντινουπόλεως και της κεντρικής εξουσίας.

Τα όρια είναι βασικό μέσων διαχωρισμού και διακρίσεως, προφυλάσσοντας το εντός από το εκτός. Όμως συνιστούν και σημείο επαφής, γέφυρα επικοινωνίας. Οι σχέσεις της Ρωμανίας με το Χαλιφάτο δεν ήταν μόνιμα εχθρικές, ούτε απουσίαζαν οι ανθρώπινες επαφές. Ο Βασίλειος Διγενής Ακρίτας ήταν, well… Διγενής! Μία αραβική επιδρομή σε ρωμαϊκά εδάφη οδήγησε τελικά στον εκχριστιανισμό του Εμίρη και της φυλής του και σε γάμο με την Ρωμαίισσα αρχοντοπούλα Ειρήνη.

Αυτήν τη ρευστότητα των συνόρων και την μεταπήδηση από το εντός στο εκτός και τανάπαλιν δείχνουν ακόμη καλύτερα τα ατίθασα «αδελφοξάδελα» των

Ακριτών, οι Απελάτες. Οι Απελάτες αποτελούσαν πολεμικές ομάδες που ζούσαν στην ανατολική Μικρά Ασία και στην ενδιάμεση περιοχή μεταξύ της αυτοκρατορίας και των Αράβων. Άλλοτε συνέπρατταν με το ρωμαϊκό στρατό, άλλοτε συμμαχούσαν με τους Άραβες, ενώ τον περισσότερο καιρό δρούσαν ως κοινοί ληστές. Στο έπος του Διγενή γίνεται συχνή αναφορά στους Απελάτες, με σεβασμό στη δύναμη και τη λεβεντιά τους παρ' ότι συνιστούν τον βασικό εχθρό του Ακρίτα. Η ταυτότητα των Απελατών, οι οποίοι ήταν εθνοτικά ποικίλοι (Έλληνες, Αρμένιοι) και θρησκευτικά αιρετικοί (Παυλικιανοί κ.α.), τονίζει την θέση τους σε έναν ενδιάμεσο (πολιτικά και συμβολικά) χώρο:

Μανιχαίοι αφορισμένοι,
και στρατιώτες και απελάτες…
…Και τους τρέμουνε των κάμπων οι κιοτήδες
και με ονόματα τους κράζουν πονηρά
κλέφτες και απελάτες και προδότες,
τους μισούν οι βασιλιάδες κι όλ' οι τύραννοι…

(Κωστής Παλαμάς, Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου)

Οι Ακρίτες και οι Απελάτες είναι εκφραστές της λαϊκής ηρωικής παραδόσεως, της λεβεντιάς του απλού ανθρώπου. Τα ακριτικά και θεματικά σώματα αποτελούσαν βασική έκφραση, τον εθνικό στρατό που άνθησε κάτω από τις δυναστείες των Ισαύρων και των Αμοριανών, σε αντίθεση με τον αριστοκρατικό πατριωτισμό των Κομνηνών.

Μιλώντας για αριστοκρατία φτάνουμε στο τελευταίο αλλά ίσως από τα σημαντικότερα πεδία αναλύσεως. Ταξικά, οι Ακρίτες και εν γένει οι γεωργοί-στρατιώτες ανήκαν στον ελεύθερο πλην πτωχό λαό της υπαίθρου. Δεν ήταν δούλοι ή πάροικοι, δηλαδή είχαν κυριότητα της ζωής και της περιουσίας τους, αλλά βρίσκονταν σε ταπεινή και επισφαλή θέση στην κοινωνική πυραμίδα, ιδιαίτερα ευάλωτη σε μια κακή σοδειά ή υψηλή φορολογία. Ήταν ότι κοντινότερο μπορούσε να παρουσιάσει η Ρωμανία στον πολίτη-οπλίτη της κλασσικής εποχής. Από την άλλη, στην αγροτική κοινωνία δέσποζαν οι «Δυνατοί», οικογένειες μεγάλων γαιοκτημόνων με σημαντική οικονομική επιφάνεια και παρουσία στη διοίκηση του στρατού ή ακόμη και στον ίδιο το θρόνο. Από τις αριστοκρατικές οικογένειες ανεδείχθησαν πολλοί ήρωες και μαχητές της αυτοκρατορίες, άνθρωποι που με τη χρηστή τους διοίκηση και τον στρατηγικό τους νου δόξασαν το Ρωμαίικο και του χάρισαν νίκες και πλούτη (Νικηφόρος Φωκάς, Ιωάννης Τσιμισκής, οίκοι των Κομνηνών και Λασκαριδών). Όμως ως τάξη η μόνιμη ανταγωνιστική και φυγόκεντρη στάση τους προς την Κωνσταντινούπολη έβλαψε σοβαρά τη συνοχή και λειτουργικότητα του κράτους. Η καταπίεση και απορρόφηση των ελευθέρων

αγροτών από τους Δυνατούς προκάλεσε κατάρρευση τόσο της αμύνης, όσο και της παραγωγής.

Μέσα σε αυτήν την ταξική δυναμική οι Ακρίτες έγιναν σύμβολα πιστής υπηρεσίας στην πατρίδα μεν, ανυποταξίας στην διεφθαρμένη εξουσία δε. Στην τραγωδία του Αγγέλου Σικελιανού «Χριστός Λυόμενος ή Ο θάνατος του Διγενή» ο Ακρίτας εμφανίζεται ως επαναστάτης και προστάτης των αδικημένων. Για να τονισθεί η κόντρα του με το αυτοκρατορικό κέντρο, ο Σικελιανός υιοθετεί την εκδοχή που θέλει τον Διγενή να ανήκει στην αίρεση των Παυλικιανών. Στον «Δωδεκάλογο του Γύφτου» οι Ακρίτες συμβολίζουν την λαϊκή ταυτότητα σε αντιδιαστολή με την ρωμαϊκή εξουσία.

Επίλογος

Μέσα από δυναμικές εθνικές, θρησκευτικές και ταξικές, οι Ακρίτες παρουσιάζονται με ένα συμβολικό φορτίο αντάξιο της ηρωικής, αιματοβαμμένης πολεμικής τους κληρονομιάς. Συνιστούν αυθεντική έκφραση του λαού ως φορέα πατριωτισμού, πίστεως και αγωνιστικότητος. Ειδικά στο σημερινό δύσκολο και αποτελματωμένο περιβάλλον, δίνουν αφ’ ενός προειδοποίηση προς τα «πάνω» να μην εγκαταλειφθεί η κοινωνία αβοήθητη μέσα στην παρακμή και την απόγνωση, και αφ’ ετέρου παραίνεση στον σημερινό Ρωμαίο να εργαστεί και να υπερασπιστεί, από την τέχνη και τη δύναμη του ο καθένας, όσα αξίζουν. Την τάξη από το χάος,

το ιερό από το μισαρό, το δίκαιο από την αδικία, την πατρίδα από τον εισβολέα.

Ίσως για αυτό χτυπά τόσο βαθιά ο στίχος του Παλαμά:

«Βοσκοί, στη μάντρα της Πολιτείας οι λύκοι! Οι λύκοι!
Στα όπλα, Ακρίτες!»

Πηγή: cognoscoteam.gr